

بسم الله الرحمن الرحيم

ترسیم آزادی در کمال وجودی زن از دیدگاه رهبری

آرزو طالب زاده^۱

چکیده

آزادی و کمال وجودی زن از موضوعات مهم و بحث برانگیز در جامعه است که دیدگاه رهبری درباره آن از اهمیت خاصی برخوردار است. رهبری، آزادی زن را به معنای رشد متوازن و کامل در زمینه‌های فردی، اجتماعی و معنوی می‌داند و نه آزادی مطلق و بی‌قید. این آزادی باید در چارچوب ارزش‌های دینی و اخلاقی باشد تا زن بتواند نقش مؤثری در خانواده و جامعه ایفا کند. در این مقاله، نظرات رهبری درباره مفهوم آزادی زن و ارتباط آن با کمال وجودی زن بررسی شده است. روش تحقیق در این پژوهش، کتابخانه‌ای و تحلیلی است و با استفاده از مطالعه منابع و سخنرانی‌های رهبری، به جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که رهبری آزادی زن را همراه با مسئولیت‌های دینی و اجتماعی می‌داند و بر اهمیت تعادل میان این دو تأکید می‌کند. بدین ترتیب، آزادی زن در دیدگاه رهبری زمینه‌ساز شکوفایی استعدادها و رشد معنوی او محسوب می‌شود.

کلید واژه:

آزادی زن، رشد معنوی، دیدگاه رهبری، کمال وجودی.

^۱ سطح ۲ حوزه علمیه الزهرا شهرستان کازرون

مقدمه

زن به عنوان یکی از ارکان اساسی خانواده و جامعه، نقش تعیین کننده‌ای در تحولات فرهنگی، اجتماعی و معنوی ایفا می‌کند. در دهه‌های اخیر، مفهوم «آزادی زن» به عنوان یکی از موضوعات کلیدی و پرچالش، در محافل مختلف علمی، اجتماعی و سیاسی مورد بحث قرار گرفته است. هرچند مفهوم آزادی در جوامع غربی غالباً به معنای اختیار بی قید و شرط تعریف می‌شود، اما دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی نگاهی عمیق‌تر؛ دیدگاهی که آزادی زن را نه صرفاً به عنوان غایت، بلکه به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به «کمال وجودی» او می‌بیند. از این رو، درک صحیح از مفهوم آزادی زن از منظر رهبری، می‌تواند راهنمای ارزشمندی برای سیاست‌گذاران، مربیان و خانواده‌ها در جهت ارتقای جایگاه واقعی زن در جامعه اسلامی باشد. ضرورت پرداختن به این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که برداشت‌های سطحی و بعضاً ناصحیح از آزادی زن، موجبات ایجاد سوء تفاهم‌ها و آسیب‌های اجتماعی شده است. بررسی و تبیین مفهوم آزادی در چارچوب کمال وجودی زن، می‌تواند به اصلاح نگرش‌ها و تدوین راهکارهای موثر در زمینه توانمندسازی زن منجر شود. موضوع آزادی زن و کمال وجودی او از دیرباز مورد توجه اندیشمندان اسلامی و محققان علوم انسانی بوده است. در ادبیات فارسی و اسلامی، آثار متعددی درباره جایگاه زن و حدود آزادی او نگاشته شده است. برای مثال، برخی پژوهش‌ها به تبیین نقش زن در خانواده و جامعه اسلامی پرداخته‌اند و بر ضرورت تعادل میان حقوق و مسئولیت‌های زن تاکید کرده‌اند (محمدی، ۱۳۹۵). همچنین تحقیقات دیگری به تحلیل دیدگاه رهبر انقلاب در خصوص جایگاه زن و نقش آزادی در رشد معنوی او اختصاص یافته است؛ مانند مطالعه علی‌نژاد (۱۳۹۸) که بر مبنای سخنرانی‌های رهبری، مفاهیم آزادی و مسئولیت را در چارچوب دین بررسی کرده است. با این حال، در میان پژوهش‌های انجام‌شده، تعداد محدودی به صورت تخصصی و تحلیلی به مفهوم «آزادی زن در کمال وجودی» از دیدگاه رهبری پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، تحقیق حسینی (۱۳۹۹) به بررسی مبانی فکری رهبری درباره نقش زن در تحولات اجتماعی و معنوی جامعه ایران پرداخته و تاکید کرده است که آزادی زن باید همسو با رشد متوازن او باشد. این خلا پژوهشی و کمبود مطالعات تحلیلی در این حوزه، ضرورت انجام پژوهش حاضر را دوچندان می‌کند.

سوال اصلی این تحقیق این است که «آزادی زن از دیدگاه رهبری چگونه معنا شده و چه جایگاهی در تحقق کمال وجودی زن دارد؟» هدف پژوهش، تحلیل و ترسیم ابعاد مختلف آزادی زن با تمرکز بر دیدگاه رهبری و ارائه تصویری جامع از نقش این آزادی در رشد معنوی، اجتماعی و فردی زن است.

۱- مفهوم شناسی

در این بخش به تبیین و بررسی برخی از کلمات که عبارت است از:

۱-۱. ترسیم آزادی

واژه «آزادی» در فارسی از «آزاد» گرفته شده که به معنای رهایی، عدم وابستگی و نبود قید و بند است. در فرهنگ فارسی، آزادی «رها بودن از قید و بند و داشتن حق انتخاب» معنا شده است.^۱ در لغت نامه دهخدا نیز «آزادی» به «رهائی از اسارت جسمی یا فکری» تعبیر شده است.^۲ در علوم سیاسی و فلسفه، آزادی حالتی است که در آن فرد بتواند بر اساس اراده و انتخاب خود، بدون اجبار بیرونی و با رعایت حقوق دیگران عمل کند. جان استوارت میل، آزادی را «حق فرد در انجام هر کاری که به آزادی دیگران آسیب نرساند» تعریف می کند.^۳ در اندیشه اسلامی، آزادی به معنای توانایی انتخاب آگاهانه در چارچوب ارزش های الهی است و آزادی مطلق، بدون قید ارزش های اخلاقی و دینی، مردود شمرده می شود با جمع بندی معانی لغوی و اصطلاحی، می توان آزادی را چنین ترسیم کرد: «آزادی، ظرفیت و توانایی انسان برای انتخاب و عمل، در محدوده ای که کرامت و حق دیگران محفوظ بماند و قوانین الهی یا انسانی نقض نشود.»^۴ این ترسیم، هم بعد فردی آزادی (حق انتخاب شخصی) و هم بعد اجتماعی آن (رعایت حدود و حقوق دیگران) را در بر می گیرد.

۱-۲. کمال وجودی

واژه «کمال» در لغت به معنای رسیدن به نهایت و تمامیت در یک ویژگی یا صفت است. در المعجم الوسیط، کمال «تمام شدن چیزی به گونه ای که هیچ نقصی در آن نباشد» معنا شده است.^۵ در فارسی نیز، کمال به معنای «به نهایت رسیدن هر چیز در صفات نیک» آمده است.^۶ «وجود» از ریشه «وجد» به معنای بودن، یافتن و تحقق داشتن است.^۷ در اصطلاح در فلفه اسلامی، «کمال وجودی» به مرتبه ای از هستی گفته می شود که در آن موجود به بالاترین سطح از فعلیت و شکوفایی استعدادهای وجودی خود برسد. ملاصدرا معتقد است که حرکت جوهری انسان او را به

^۱ معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۵۴

^۲ دهخدا، لغت نامه، ج ۲، ص ۸۷

^۳ میل، آزادی، ص ۳۱

^۴ مطهری، آزادی معنوی، ص ۲۱

^۵ تمیمی، المعجم الوسیط، ج ۲، ص ۸۳۶

^۶ معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۲۵۷۷

^۷ دهخدا، لغت نامه، ج ۱۳، ص ۱۹۴۳۷

سوی کمال وجودی سوق می دهد و این کمال، همان قرب الهی و تجرد کامل نفس است^۱ علامه طباطبایی نیز کمال وجودی را «تحقق یافتن همه استعدادهای وجودی در مسیر حق» تعریف می کند^۲ در این نگاه، کمال وجودی تنها در پرتو معرفت، اخلاق و عبودیت حاصل می شود و محدود به توانایی های مادی نیست.

۲- دیدگاه رهبری درباره آزادی زن

آزادی از جمله مفاهیمی است که در جوامع مختلف تعبیر و برداشت های گوناگونی دارد؛ اما وقتی از منظر مقام معظم رهبری به آن می نگریم، به معنای حقی بنیادی و در عین حال مقید به ارزش های دینی و اخلاقی است. در نگاه ایشان، آزادی زن نه صرفاً رهایی از قیود بلکه امکان شکوفایی در بستر تعهد، مسئولیت پذیری و رعایت موازین شرعی و اجتماعی است. آزادی واقعی زمانی محقق می شود که همراه با نظم و چارچوب باشد و به هیچ وجه به معنای بی قیدی و بی نظمی نیست^۳. از دیدگاه رهبری، زن باید بتواند با اندیشه ای آزاد و در عین حال متعهد، در عرصه های علمی، فرهنگی و اجتماعی فعالیت داشته باشد. با این حال، این آزادی نباید به گونه ای باشد که بنیان خانواده را تضعیف کند یا ارزش های فرهنگی و دینی جامعه را به مخاطره اندازد^۴. ایشان همچنین آزادی زن را نه تنها یک حق بلکه سرمایه ای ملی می دانند که در صورت فراهم شدن زمینه های رشد و توسعه استعدادها، زن می تواند نقش مهم و سازنده ای در پیشرفت و تعالی جامعه ایفا کند^۵. در مجموع، دیدگاه رهبری تأکیدی است بر ایجاد تعادل میان آزادی و مسئولیت، به گونه ای که آزادی زن به عنوان حقی محترم و وسیله ای برای تحقق کمال وجودی او شناخته شود و در راستای حفظ و ارتقای ارزش های خانواده و جامعه به کار گرفته شود^۶. نگاه مقام معظم رهبری به آزادی زن، ترکیبی از حق و تکلیف است؛ حق آزاد بودن در چارچوب اخلاق و دین و تکلیفی برای رعایت حدود و مسئولیت های فردی و اجتماعی. این توازن، نشان دهنده نگرشی واقع بینانه و جامع است که ضمن احترام به آزادی های فردی، مراقب است تا ارزش ها و بنیان های مهم جامعه به مخاطره نیفتد. این رویکرد، مسیر روشنی برای رشد متعادل و کمال وجودی زن ترسیم می کند که هم ظرفیت های فردی او را شکوفا می سازد و هم به تحکیم بنیان های خانواده و اجتماع می انجامد^۶.

^۱ صدرالدین شیرازی، الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، ج ۹، ص ۱۲۳

^۲ طباطبایی، بدایة الحکمة، ص ۶۴

^۳ خامنه ای، بیانات در دیدار با بانوان فرهیخته حوزوی و دانشگاهی، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۲.

^۴ همان منبع.

^۵ خامنه ای، سیدعلی، بیانات در دیدار جمعی از زنان نخبه کشور، ۱۷ مهر ۱۳۸۸.

^۶ خامنه ای، بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۳۰ خرداد ۱۳۸۷.

۳- آزادی فکری و عقلی

آزادی فکری و عقلی، نخستین و بنیادی‌ترین بُعد آزادی است که در مسیر کمال وجودی زن نقش محوری دارد. این نوع آزادی به معنای امکان تفکر مستقل، نقد و بررسی، اندیشیدن خلاقانه و اتخاذ تصمیم‌های آگاهانه در چارچوب تعهد به ارزش‌های دینی و اخلاقی است. مقام معظم رهبری بارها به این نکته تأکید کرده اند که آزادی فکری، شرط لازم برای شکوفایی استعداد‌های زنان و حضور مؤثر آنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و علمی است. ایشان در بیانات خود می‌فرمایند: «زن باید بتواند در فضایی آزاد اندیشه کند و با تعهد به ارزش‌های دینی، نقش مهمی در پیشرفت جامعه ایفا نماید»^۱ این سخن‌گویای آن است که آزادی فکری محدود به رها بودن بدون چارچوب نیست، بلکه در محدوده تعهد و مسئولیت معنا می‌یابد و به همین دلیل بستر اصلی برای تحقق کمال وجودی زن فراهم می‌شود. قرآن کریم تأکید زیادی بر تعقل و تفکر دارد و این موضوع نه تنها برای مردان بلکه برای زنان نیز به عنوان بخشی از فطرت انسانی لازم است. سوره آل عمران می‌گوید: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ»^۲ این آیه خطاب به صاحبان عقل است که باید در نظام خلقت تأمل کنند. تعقل و تفکر آزادانه، به زنان نیز اجازه می‌دهد تا درک عمیقی از هستی، زندگی و نقش خود داشته باشند و مسیر رشد و کمال را با آگاهی انتخاب کنند. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان توضیح می‌دهد: «تفکر در خلقت، موجب شناخت حقیقت و رشد عقلانی می‌شود و این یکی از عوامل مهم کمال انسان است»^۳ از این رو، محدود کردن آزادی فکری زن، نادیده گرفتن یکی از پایه‌های اصلی رشد و کمال اوست. با برخورداری از آزادی فکری، زن قادر است در حوزه‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی به صورت مستقل فعالیت کند و در تصمیم‌گیری‌های شخصی و جمعی خود وارد شود. این حضور فعال، علاوه بر ارتقای توانمندی‌های فردی، موجب رشد فرهنگی و علمی جامعه نیز می‌شود. رهبر معظم انقلاب در این زمینه فرموده‌اند: «وقتی زن از نظر فکری آزاد باشد، می‌تواند به نحو مؤثری در پیشرفت کشور و اعتلای خانواده نقش‌آفرینی کند»^۴

همچنین آزادی فکری باعث افزایش خودشناسی، تقویت اراده و مسئولیت‌پذیری در زن می‌شود و به او این امکان را می‌دهد که در مواجهه با چالش‌ها و مسائل زندگی، راه‌حل‌های منطقی و عقلانی بیابد و از تصمیمات احساسی و ناپخته پرهیز نماید. «آزادی واقعی آن است که فرد بتواند با شناخت

^۱ خامنه‌ای، «بیانات در دیدار با بانوان»، تهران، ۳۰ خرداد ۱۳۹۵.

^۲ آل عمران ۳۲

^۳ طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۲۱، ص ۳۵۰

^۴ خامنه‌ای، «بیانات در دیدار با بانوان»، تهران، ۳۰ خرداد ۱۳۹۵.

۸- آزادی فرهنگی

آزادی فرهنگی به معنای حق انتخاب و آفرینش فرهنگی، در چهارچوب ارزش‌های اسلامی و هویت دینی، یکی از ارکان مهم کمال وجودی زن در نگاه اسلامی است. این آزادی، شامل انتخاب سبک زندگی، مشارکت در تولید آثار هنری و ادبی، و فعالیت در عرصه ترویج فرهنگ اصیل اسلامی می‌شود. در این نگاه، زن نه تنها مصرف‌کننده فرهنگ، بلکه سازنده و پاسدار آن است.^۱ قرآن کریم زنان را در کنار مردان مسئول پاسداری از فرهنگ دینی و ارزش‌های اجتماعی می‌داند: (وَالْمُؤْمِنَاتُ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ)^۲ علامه طباطبایی ذیل این آیه می‌گوید که مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، تنها یک وظیفه فردی نیست بلکه ابزار حفظ و هدایت فرهنگ جامعه است و زنان نیز در این وظیفه با مردان هم‌رتبه‌اند.^۳ از منظر روایی نیز، زنان بزرگی در تاریخ اسلام مانند حضرت زینب(س) با سخنان و مواضع فرهنگی خود، مسیر جامعه را تغییر دادند. امام سجاد(ع) در وصف خطبه‌های حضرت زینب(س) فرمودند که سخنان ایشان همانند کلام امیرالمؤمنین(ع) بود^۴ این نشان می‌دهد که زن می‌تواند محور تحول فرهنگی باشد. مقام معظم رهبری آزادی فرهنگی زن را به معنای رهایی از سلطه فرهنگ منحرف غرب و قدرت یافتن برای تولید فرهنگ اسلامی می‌داند: «زن مسلمان باید الگوی فرهنگی جامعه باشد، نه پیرو فرهنگ مصرفی و غربی. آزادی فرهنگی یعنی اینکه زن بتواند خود، خالق فرهنگ صحیح باشد»^۵ ایشان هشدار می‌دهند که آزادی فرهنگی اگر از معنویت و هویت دینی جدا شود، به بی‌هویتی و از خودبیگانگی منجر خواهد شد.

از این رو، آزادی فرهنگی در نظام اسلامی به معنای فرصت برابر برای مشارکت در جریان سازی فرهنگی سالم و الهام‌بخش است، نه رهاشدگی در برابر جریان‌های مخرب. بنابراین، آزادی فرهنگی در کنار آزادی معنوی، فکری و سیاسی، یکی از ابعاد مهم ترسیم آزادی در کمال وجودی زن است. زنی که بتواند فرهنگ اصیل اسلامی را بشناسد، تولید کند و منتقل سازد، نه تنها به رشد شخصی خود کمک کرده بلکه مسیر جامعه را نیز به سوی ارزش‌های الهی هدایت می‌کند. افزون بر این، آزادی فرهنگی در اندیشه اسلامی با مفهوم «تمدن سازی» گره خورده است.^۶ مقام معظم رهبری در تبیین نقش زنان در تحقق تمدن نوین اسلامی می‌فرمایند: «زن مسلمان می‌تواند با حفظ هویت اسلامی و ایفای نقش در عرصه فرهنگ، بنیان‌های فکری و اخلاقی تمدن اسلامی را در جامعه

^۱ مطهری مجموع آثار ۷، ج ۲۳، ص ۱۹۴

^۲ التوبة: ۷۱

^۳ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۹، ص ۳۹۱

^۴ مجلسی، بحار النوار، ج ۴۵، ص ۱۴۶

^۵ خامنه‌ای، «بیانات در اجتماع بانوان در آستانه انتخابات»، ۱۳۹۸

^۶ مطهری آزادی معنوی ص ۱۶

مستحکم کند»^۱ این سخن، بیانگر آن است که آزادی فرهنگی زن نه صرفاً در مصرف محصولات فرهنگی، بلکه در خلق، نقد و هدایت جریان‌های فرهنگی معنا می‌یابد. از نگاه شهید مطهری نیز، آزادی فرهنگی به معنای توانایی گزینش آگاهانه عناصر فرهنگی و پالایش آن‌ها بر اساس معیارهای دینی است. وی معتقد است که «زنی که از نظر فکری و فرهنگی مستقل باشد، قادر است خود را از انحرافات مصون دارد و جامعه را به سوی تعالی سوق دهد»^۲ قرآن کریم در آیه (وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا)^۳ اگرچه به پیامبر خطاب می‌کند، اما مفسران این درخواست علم را مقدمه‌ای بر رشد فرهنگی کل جامعه دانسته‌اند. فیض کاشانی در تفسیر الصافی تصریح می‌کند که طلب علم و فرهنگ برای زنان نیز ضروری است، زیرا «فرهنگ صحیح، ضامن حفظ دین و اخلاق است»^۴ از منظر تاریخی، نقش زنان در فرهنگ سازی اسلامی غیرقابل انکار است. حضور حضرت فاطمه زهرا(س) در دفاع از حق و ایراد خطبه فدکیه نمونه‌ای بارز از مشارکت فرهنگی - اجتماعی زن در چارچوب ارزش‌هاست^۵ این خطبه نه تنها جنبه سیاسی داشت بلکه بنیان فکری و فرهنگی امت را نیز تقویت کرد. در شرایط معاصر، مقام معظم رهبری تأکید می‌کنند که زنان باید با بهره‌گیری از رسانه، هنر و آموزش، فرهنگ اسلامی را در فضای خانواده و جامعه گسترش دهند. ایشان می‌فرمایند: «اگر زنان ما در صحنه فرهنگ‌سازی وارد شوند، جامعه در مقابل هجمه فرهنگی دشمن بیمه خواهد شد»^۶ بنابراین، آزادی فرهنگی نه به معنای بی‌مرزی، بلکه به معنای مسئولیت‌پذیری در انتخاب، تولید و انتقال فرهنگ صحیح است. چنین آزادی‌ای به زن قدرت می‌دهد تا در برابر امواج فرهنگ مهاجم ایستادگی کرده و نقش خود را در تعالی فرد و جامعه ایفا کند.

نتیجه گیری

^۱ خامنه‌ای، «بیانات در دیدار با مسئولان فرهنگی و هنری»، تهران، ۱۳۹۷، ص ۱۴۵

^۲ مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۱۱۵

^۳ طه: ۱۱۴

^۴ فیض کاشانی، تفسیر الصافی، ج ۳، ص ۲۵۵

^۵ حر عاملی، وسائل شیعیه، ج ۱، ص ۴۵۸

^۶ خامنه‌ای، «بیانات در دیدار با خانواده‌های معظم شهدا و ایثارگران»، تهران، ۱۰ دی ۱۳۹۹

با توجه به مباحث مطرح شده در این پژوهش، «ترسیم آزادی در کمال وجودی زن از دیدگاه رهبری» به عنوان موضوع تحقیق، به یکی از مسائل اساسی و پرچالش معاصر پرداخته است. اهمیت این موضوع در آن است که برداشت‌های نادرست از مفهوم آزادی زن، یا به افراط و بی‌قیدی منجر شده یا به تفریط و محدودیت‌های غیرمنطقی انجامیده است. بررسی این مفهوم از منظر مقام معظم رهبری، می‌تواند الگویی متعادل ارائه دهد که هم حافظ کرامت و ارزش‌های دینی زن باشد و هم زمینه‌ساز شکوفایی استعدادها و نقش‌آفرینی او در جامعه اسلامی گردد. فرضیه تحقیق بر این مبنا شکل گرفت که در دیدگاه رهبری، آزادی زن با مسئولیت‌های دینی و اجتماعی پیوند دارد و در چارچوب ارزش‌های اسلامی، موجب رشد همه‌جانبه و دستیابی به کمال وجودی او می‌شود. نتایج به دست آمده نشان داد که آزادی زن در اندیشه رهبری، حقی الهی و در عین حال تکلیفی اجتماعی است که باید در چارچوب دین، اخلاق و مسئولیت‌های اجتماعی اعمال شود. این آزادی در ابعادی همچون فکری و عقلی، اخلاقی، اجتماعی، معنوی، سیاسی و فرهنگی نمود می‌یابد و هر یک نقشی بنیادین در مسیر رشد معنوی، فکری و اجتماعی زن ایفا می‌کنند. حذف یا نادیده گرفتن هر یک از این ابعاد، مانع تحقق کمال وجودی خواهد شد. یافته‌ها فرضیه تحقیق را به طور کامل تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که الگوی رهبری، با ایجاد تعادل میان آزادی و مسئولیت، پاسخی متعادل به افراط و تفریط‌های موجود ارائه می‌دهد و می‌تواند مدلی کارآمد برای توانمندسازی زنان مسلمان و پیشرفت جامعه اسلامی باشد.

فهرست منابع

*قرآن

۱. تمیمی مصطفی، م. و همکاران، المعجم الوسيط، ج ۲، ۱۴۱۰ق، قاهره، مجمع اللغة العربية.
۲. جوادی آملی، س. م.، زن در آئینه جلال و جمال، ۱۳۸۸ش، قم، مرکز نشر اسراء.
۳. دهخدا، ع. ا.، لغت نامه، ج ۲ و ۱۳، ۱۳۷۷ش، تهران، دانشگاه تهران.
۴. رازی، ف.، التفسير الكبير، ج ۳۰ و ۳۱، ۱۴۲۰ق، بيروت، داراحياء التراث العربي.
۵. فقیهی، ن.، زن و مشارکت سیاسی در ایران اسلامی، ۱۳۹۴ش، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۶. فیض کاشانی، م.، تفسير الصافي، ج ۳، ۱۴۱۵ق، قم، دفتر نشر اسلامی.
۷. مجلسی، م. ب.، بحار الأنوار، ج ۴۵، ۱۴۰۳ق، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
۸. مکارم شیرازی، ن.، تفسير نمونه، ج ۱۲، ۱۳۹۲ش، تهران، دارالکتب الاسلاميه.
۹. معین، م.، فرهنگ فارسی، ج ۱ و ۲، ۱۳۸۵ش، تهران، انتشارات معین.
۱۰. میل، ج. س.، آزادی، ترجمه ا. ح. آریان پور، ۱۳۷۳ش، تهران، امیرکبیر.
۱۱. مطهری، م.، آزادی معنوی و مجموعه آثار، ج ۱۹ و ۲۳، ۱۳۸۷-۱۳۸۸ش، تهران، صدرا.
۱۲. حر عاملی، م. ح.، وسائل الشیعة، ج ۱، ۱۴۰۹ق، قم، آل البيت.
۱۳. خامنه‌ای، س. ع.، مجموعه بیانات و سخنرانی های مقام معظم رهبری ۱۳۸۶-۱۳۹۵ش، تهران، نشر انقلاب اسلامی. سایت رسمی دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه ای

(khameneibook.ir)

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=43189.khamenei.ir>

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=78204.khamenei.ir>

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=89321.khamenei.ir>

۱۴. صدرالدین شیرازی، م. ب.، *الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة*، ج ۹، ۱۳۸۳ش، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران و مکیل.
۱۵. طباطبائی، س. م. ح.، *بداية الحكمة و الميزان في تفسير القرآن*، ج ۹، ۱۵ و ۲۱، ۱۳۶۳-۱۳۷۴ش، قم، دفتر انتشارات اسلامی.